

Dariusz Klemantowicz

Uniwersytet Łódzki

Aktywność ziemian w przemyśle powiatu sieradzkiego przed I wojną światową

Sieradzkie przed I wojną światową znajdowało się na terenie guberni kaliskiej. Pod względem rozwoju przemysłowego należało do łódzkiego okręgu przemysłowego. Zarówno w guberni, jak i w okręgu zajmowało pozycję regionu prowincjonalnego, znajdującego się na kresach wschodnich guberni kaliskiej, a zachodnich łódzkiego okręgu przemysłowego. Droga kolejowa Warszawsko-Kaliska była inwestycją ogromnie ważną, ale spóźnioną (1902 r.). To o jej znaczeniu dla rozwoju przemysłu Kalisza (w utworze – Kalińca) przekonywali, przy okazji kupna przez rodzinę nowych placów, w powieści Marii Dąbrowskiej *Noce i dnie* bratankowie Barbary Niechcic – Anzelm i Janusz Ostrzeński:

– Jak państwu wiadomo, Kaliniec już w przyszłym roku będzie połączony koleją ze stolicą [...] Rozwój Kalinieckich fabryk haftu, sukna i firanek może zyskać, gdy zostaniemy połączeni koleją z Rosją... – ... z Syberią, z Kamczatką – poddał Janusz Ostrzeński, wpadając w tok mowy brata – z Tobolskiem¹.

W praktyce z nowego połączenia skorzystały przede wszystkim środkowe ośrodki Sieradzkiego, usytuowane wzdłuż linii kolejowej kierunku wschód–zachód. Pod względem administracyjnym i kulturalnym na powiat sieradzki oddziaływał Kalisz, gdzie np. została przekazana kolekcja Józefa Leopolda, właściciela majątku w Rzepiszewie (m. in. ok. 5000 tomów książek z historii Polski, ok. 4000 monet i medali polskich, znaczna liczba rycin polskich)².

¹ M. Dąbrowska, *Noce i dnie*, t. I, Kraków 2003, s. 287–288.

² E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. II, Warszawa 1927, s. 167; A. Leopold (B. Konarska), *Leopold Antoni Adam*, [w:] *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 4, Warszawa 1998, s. 80; A. A. Leopold, *Rzepiszew – zarys dziejów*, „Biuletyn Szadkowski” 2002, t. II, s. 54;

O poziomie industrializacji decydowała natomiast Łódź, stanowiąca centrum okręgu przemysłowego.

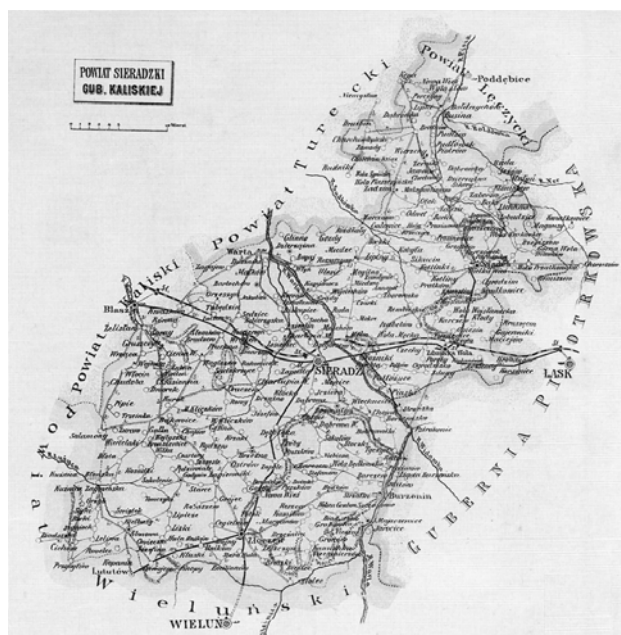
Dawna rola Sieradzkiego, jako dużego ośrodka plemiennego, kasztelanii, księstwa czy województwa, w okresie zaborów przestała mieć znaczenie. Od 1867 r. z części ziemi sieradzkiej utworzono powiat sieradzki o powierzchni 1453 km². Obejmował on 19 gmin (Barczew, Bogumiłów, Brzeźno, Charlupia, Dzierżazna, Godynice, Gruszczyce, Klonowa, Kokocice, Majaczewice, Męka, Szadek, Wierzchy, Wojsławice, Wróblew, Zadzim, Zduńska Wola, Złoczew – osada, Złoczew – wieś). W 1909 r. w powiecie mieszkało 134 707 osób. Z tego 91,7% stanowiły osoby wyznania rzymskokatolickiego, 5,5% to ewangelicy, 2,7% żydzi, a 0,1% prawosławni. Obszar badanego powiatu to równina ze wzniesieniami. Najważniejsze jego rzeki to Warta i jej dopływy – Ner oraz Proсна³. Pomimo początkowego zahamowania przemian społeczno-gospodarczych, jakie rozpoczęły się przed II rozbiorem Polski (1793 r.), w okresie zaborów na ziemiach polskich nastąpiły reformy, które przyspieszyły rozwój miast, a w nich przede wszystkim handlu i przemysłu. W powiecie sieradzkim jedynie w Zduńskiej Woli istniał rozwinięty ośrodek przemysłowy. Nie mógł on konkurować z Łodzią, Zgierzem, Pabianicami czy Tomaszowem, ale w przypadku rozwoju gospodarczego powiatu sieradzkiego odgrywał rolę dominującą. W 1908 r. w całej guberni kaliskiej czynne były 452 zakłady przemysłowe, zatrudniające 12 259 robotników, produkujących towary za sumę 14 248 979 rb. W samym powiecie sieradzkim wytworzono produkty za sumę 5 066 954 rb (w Zduńskiej Woli – 4 619 300 rb). Poza Zduńską Wolą przemysł występował w niewielkim stopniu w Sieradzu i w kilku osadach wiejskich. Do przyczyn słabego rozwoju przemysłu w powiecie można zaliczyć m. in. słabość rynku wewnętrznego. Rolniczy charakter regionu, przy średniej jakości glebach, nie zapewniał mieszkańcom znacznych dochodów, bez których nie mogli stanowić poważnego konsumenta dla towarów przemysłowych. Ze względu na wzrost liczby ludności i niemożność znalezienia środków do życia, w początkach XX w. powiat sieradzki charakteryzował się wysokim stopniem emigracji. Na pierwszym miejscu występowała tu emigracja sezonowa do Niemiec (Prus). Obejmowała ona ponad 10% ludności powiatu, gdy stała – ok. 3% (Niemcy, Dania, Ameryka). Jednak ponad 181 tys. mieszkańców w powiecie – 23 tys. w samej Zduńskiej Woli, 10 tys. w Sieradzu, blisko 7 tys. w Warcie (1913 r.) – stanowiło pewien potencjał, liczący się jako odbiorca niektórych towarów produkowanych na miejscu⁴.

E. Andrysiak, K. Walczak, *Józef Leopold z Rzepiszewa i jego biblioteka (przyczynek do dziejów księgozbiorów ziemiańskich)*, „Biuletyn Szadkowski” 2007, t. VII, s. 77–91.

³ *Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda z ilustracjami i mapami*, t. XIII, Warszawa 1902, s. 488–489, pod hasłem *Sieradz*; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 58.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. X, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1889, s. 578–579, pod hasłem *sieradzki powiat*; tamże, t. XIV,

W czasach istnienia I Rzeczypospolitej o uprzemysłowieniu kraju decydowali przede wszystkim przedstawiciele rodzin arystokratycznych i szlacheckich. W okresie zaborów właścicielami zakładów i fabryk stawali się stopniowo coraz częściej mieszczanie, a czasami nawet chłopi. W 1. połowie XIX w. gorzelnie, browary, tartaki czy cegielnie w Sieradzkim w znacznej mierze należały do właścicieli majątków ziemskich⁵.

Ryc. 1. Powiat sieradzki w 1907 r.

Źródło: *Mapa szczegółowa Królestwa Polskiego z podziałem na gubernie i 84 powiaty*, red. J. M. Bazewicz, Warszawa 1907, s. 18.

Warszawa 1895, s. 546, pod hasłem *Zduńska Wola*; *Encyklopedia powszechna...*, s. 488–489; *Przewodnik po Guberni Kaliskiej*, cz. 1, *Dział informacyjno statystyczny*, oprac. S. Graeve, L. V. Jacques, Warszawa 1912, *passim*; *Łódź „Gelobtes Land”*. *Von deutscher Tuchmachersiedlung zur Textilmetropole im Osten. Dokumente und Erinnerungen*, hrsg. von P. E. Nasarski, E. Effenberger, Berlin–Bonn 1988, s. 120–121; *Z Sieradza przez Zduńską Wolę, Łask, Pabianice i Rzgów do Łodzi*, opr. L. V. J., Warszawa 1909, s. 4; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 r.*, Łódź 1974, s. 61–65; tenże, *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 219–229; tenże, *Sieradzkie w latach zaborów*, [w:] *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, Łódź–Sieradz 1980, s. 100; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986, s. 366, 368; D. Klemantowicz, *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź 2008, s. 11, 79–83.

⁵ J. Śmiałowski, *Przemiany gospodarcze...*, s. 226.

Ziemiańcy byli potomkami dawnych rodów szlacheckich, przemysłowców, kupców, urzędników i oficerów carskich. W roku 1911 w powiecie sieradzkim funkcjonowało 131 prywatnych majątków ziemskich (powierzchnia ponad 50 ha). Ponad połowa z nich pozostawała w posiadaniu właścicieli dóbr o powierzchni od 101 do 500 ha; 24,4% należało do majątków o powierzchni od 501 do 1000 ha; 13% to małe majątki (do 100 ha), a ok. 7% stanowiły wielkie dobra o powierzchni ponad 1000 ha. Obserwując wielkość majątków, można zauważyć, że najczęściej ziemi skupiały dobra duże (42%) i średnie (32,2%), najmniej małe – 2,5%. Największe majątki, powyżej 1000 ha, stanowiły nieduży odsetek, jeśli chodzi o liczbę dóbr, ale skupiały ponad 23% arealu większej własności ziemskiej powiatu (tab. 1).

Tabela 1

Struktura wielkości prywatnych majątków ziemskich w powiecie sieradzkim (1911 r.)

Grupa wielkości	Liczba majątków		Powierzchnia w ha	
	N	%	N	%
Do 100 ha	17	13,0	1 307,04	2,5
101–500 ha	73	55,7	16 958,48	32,2
501–1 000 ha	32	24,4	22 155,84	42,0
Ponad 1 000 ha	9	6,9	12 247,20	23,3
Razem	131	100,0	52 668,56	100,0

Źródło: *Przewodnik po guberni kaliskiej*, oprac. S. Grave i L. V. Jacques, cz. 2, *Spis alfabetyczny miejscowości w guberni kaliskiej*, Warszawa 1912, *passim*.

Największe dobra ziemskie w powiecie sieradzkim dochodziły prawie do 2 tys. ha. Właściciel folwarku w Złoczewie, Stanisław Pietraszkiewicz, posiadał 1898 ha, Zygmunt Siemiątkowski z Woli Męckiej – 1608 ha, Józefa Cielecka w Rożdżalach dysponowała zaś dobrami o powierzchni 1568 ha (tab. 2).

Tabela 2

Największe majątki ziemskie w powiecie sieradzkim w 1911 r. (ponad 1000 ha)

Dobra	Gmina	Właściciel	Powierzchnia w ha
Dąbrowa Wielka	Barczew	Puławski Tadeusz	1 017,52
Janiszewice	Zduńska Wola	Sikorscy	1 428,00
Kliczków Mały	Brzeźno	Tarnowski Antoni	1 034,88
Prusinowice	Zadzim	Czarnowski Kazimierz	1 384,32
Pyszków	Barczew	Kobierzycki Stefan	1 230,32
Rożdżały	Zadzim	Cielecka Józefa	1 568,56
Starostwo Szadek	Szadek	Leszern Aleksander	1 076,32
Wola Męcka	Wojślawice	Siemiątkowski Zygmunt	1 608,32
Złoczew	Złoczew	Pietraszkiewicz Stanisław	1 898,96

Źródło: jak do tab. 1.

W porównaniu z największymi dobrami ziemskimi zaboru rosyjskiego ziemianie powiatu sieradzkiego dysponowali majątkami bardzo skromnymi. Przed I wojną światową hr. Maurycy Zamoyski, właściciel ordynacji zamojskiej, dysponował np. 190 tys. ha; księżę Karol Mikołaj Radziwiłł, ordynat dawidgróddecki – 155 tys. ha, a hr. Jarosław Potocki, właściciel dóbr rzepichowsko-chotyńskich – 134 tys. ha⁶.

W 1911 r. ziemianie w badanym powiecie skupiali w swych rękach 33,3% ziemi, a wraz z rodzinami, według wyliczeń szacunkowych, stanowili ok. 0,5% mieszkańców powiatu. Z uwagi na odcięcie od naturalnych rynków zbytu powiatów guberni kaliskiej (granica z Niemcami), słaby rozwój przemysłu, zacofanie cywilizacyjne Rosji, represje popowstaniowe, wspieranie rolnictwa i przemysłu rosyjskiego przez stosowanie tzw. taryf różniczkowych – sytuacja ziemian powiatu sieradzkiego, podobnie jak pozostałych w guberni, nie była dobra⁷. Wprawdzie kilka lat przed wybuchem I wojny światowej nadal posiadali gorzelnie, browary, tartaki czy cegielnie, ale – biorąc pod uwagę aktywność mieszczan w największym ośrodku przemysłowym Sieradzkiego, Zduńskiej Woli – udział ziemian w uprzemysławianiu był już bardzo skromny.

W roku 1909 działało w powiecie 60 zakładów przemysłowych, które zatrudniały blisko 3 tys. robotników i produkowały rocznie towary o wartości ponad 6,3 mln rb. Dominowały wśród nich przedsiębiorstwa włókiennicze, przeważnie branży wełnianej. Skupiały ok. 77% wszystkich firm w powiecie, 94% rocznej produkcji, 89% zatrudnionych i 82% mocy silników. Poza jedną tkalnię mechaniczną Bronisława Bocheńskiego z Janiszewic (zatrudniała 22 robotników) i tkalnię Karola Schmidke ze Stęszyc (zatrudniała 10 osób), pozostałe znajdowały się w Zduńskiej Woli (tab. 3).

Tabela 3

Struktura gałęziowa przemysłu powiatu sieradzkiego w roku 1909

Gałęzie przemysłu	Zakłady		Wartość produkcji w tys. rb		Zatrudnienie		Moc silników w KM	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Drzewny	5	8,3	96	1,5	97	3,3	71	13,5
Mineralny	3	5,0	69	1,1	135	4,6	–	–
Papierniczo- -poligraficzny	1	1,7	12	0,2	6	0,2	1	0,2
Spożywczy	5	8,3	213	3,3	83	2,8	20	3,8
Włókienniczy	46	76,7	5 978	93,9	2 632	89,1	434	82,5
Razem	60	100,0	6 368	100,0	2 953	100,0	526	100,0

Źródło: *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, oprac. A. R. Sroka, Warszawa 1910; *Spisok fabrik i zawodow Rossii 1910 g.*, Moskwa 1910.

⁶ T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, *passim*.

⁷ Obliczenia własne: zob. tab. 1; R. Chomać, *Zmiany własnościowej struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864–1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. I, s. 222.

Zakłady przemysłowe należały przede wszystkim do mieszczan i ziemian. Właścicielami majątków ziemskich, którzy inwestowali w działalność przemysłową, byli głównie Polacy. Posiadali 40% firm przemysłu drzewnego (tartaki), większość przemysłu spożywczego (gorzelnie i browary) i wszystkie zakłady przemysłu mineralnego (cegielnie). Najwięcej przedsiębiorstw należało do gałęzi spożywczej (prawie połowa firm, które należały do większej własności ziemskiej). Skupiały one 61% wartości produkcji, 24% zatrudnienia i ok. 36% mocy silników. Na drugim miejscu wśród firm ziemiańskich znajdowały się cegielnie reprezentujące przemysł mineralny – zatrudniały prawie 62% robotników i wytwarzały ok. 30% wartości towarów. Najmniejsza rola przypadła branży tartacznej, doskonale zmechanizowanej (64% mocy silników), ale zatrudniającej tylko ponad 14% pracowników, przy udziale w wartości produkcji na poziomie 9% (tab. 4).

Tabela 4

Aktywność ziemian w przemyśle powiatu sieradzkiego w roku 1909

Gałęzie przemysłu	Zakłady		Wartość produkcji w tys. rb		Zatrudnienie		Moc silników w KM	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Drzewny	2	22,2	21	9,0	31	14,2	18	64,3
Mineralny	3	33,3	69	29,6	135	61,6	–	–
Spożywczy	4	44,5	143	61,4	53	24,2	10	35,7
Razem	9	100,0	233	100,0	219	100,0	28	100,0

Źródło: jak do tab. 3.

Największą firmą, która reprezentowała kapitał ziemiański w powiecie sieradzkim na kilka lat przed wybuchem I wojny światowej, była cegielnia w Krobanowie (powstała w 1898 r.). Należała do Towarzystwa Akcyjnego zarządzanego przez dyrektora Jana Rembielińskiego. Funkcję dyrektora technicznego w firmie pełnił Jan Sobolewski. Przedsiębiorstwo miało 60 tys. rb kapitału zakładowego, zatrudniało 100 pracowników i wyrabiało cegły zwykłe i maszynowe, cegłę fasonową i żłobiową, półszamot oraz dreny różnych rozmiarów i dachówkę francuską za łączną kwotę 40 tys. rb. Założyciele cegielni „Krobanów” byli przedstawicielami większej własności ziemskiej spoza powiatu sieradzkiego⁸.

Znacznie mniejsza cegielnia funkcjonowała w małym majątku Józefa Oczechowskiego – Krobanówek (wartość dóbr 16 112 rb, pow. 82 ha). Założona w 1888 r., kilka lat przed I wojną światową zatrudniała 20 pracowników i produkowała cegły oraz rury drenowe o wartości 14 tys. rb rocznie.

⁸ *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, oprac. A. R. Sroka, Warszawa 1910, nr 1885.

W 1909 r. cegielnia Oczechowskiego wykonała 1500 cegieł i 500 sztuk rur do drenowania⁹.

W mniejszym stopniu niż w przypadku przemysłu mineralnego ziemianie inwestowali także w przemysł drzewny. Tartak „Brzeście” we wsi Dobroszyny, należący do Ksawerego Radziszewskiego, został uruchomiony w 1894 r., a w 1909 r. zatrudniał 11 pracowników i uzyskiwał roczny obrót sięgający 21 tys. rb¹⁰.

Kolejny tartak ziemiański był własnością Rocha Cieleckiego. Do Cieleckich należały Rożdżały, warte 93 889 rb (powierzchnia 1568 ha). Wybudowany dopiero w 1905 r., po 4 latach dawał zatrudnienie 20 robotnikom¹¹.

W przemyśle spożywczym ziemianie posiadali wszystkie gorzelnie. W porównaniu z 1. połową XIX w. ich liczba uległa zmniejszeniu z uwagi na wprowadzenie monopolu na wyroby alkoholowe. W 1909 r. działały tu trzy gorzelnie (tab. 5). Największa w Prusinowicach należała do Kazimierza Czarnowskiego, właściciela majątku Prusinowice o powierzchni 1384 ha. Wartość dóbr szacowano przed I wojną światową na 240 800 rb. Na terenie gorzelnii założonej w 1882 r. pracowało 8 osób, a wartość wypalonego spirytusu (28 711 wiader, tzn. 353 145,3 litra) wynosiła 28 tys. rb. W Prusinowicach Czarnowski posiadał jeszcze cegielnię (założona w 1894 r.), która zatrudniała 15 pracowników i wytwarzała cegłę oraz drewno o wartości 15 tys. rb. Przed I wojną światową Kazimierz Czarnowski otrzymał z Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego pożyczkę w wysokości 120 400 rb. Uzyskując tak znaczny kapitał, mógł go przeznaczyć na rozbudowę doskonale prosperującego folwarku, zarówno pod względem zwiększenia arealu upraw i hodowli zwierząt, jak i dalszych inwestycji w jego jeszcze większe uprzemysłowienie¹².

Pozostałe dwie gorzelnie należały do Marii Pstrokońskiej, właścicielki 754 ha majątku w Małkowie i Zygmunta Siemiątkowskiego, właściciela 1608 ha dóbr Wola Męccka (Męccka Wola). Najstarsza w regionie gorzelnia Pstrokońskiej (założona w 1856 r.) zatrudniała w 1909 r. 5 osób i wypalała spirytus o wartości 20 tys. rb. Około 1909 r. była dzierżawiona przez Feliksa Radońskiego. Majątek Pstrokońskiej szacowano na 67 872 rb¹³.

⁹ *Przemysł fabryczny...*, nr 1888; *Spisok fabrik i zawodow Rossii 1910 g.*, Moskwa 1910, s. 375.

¹⁰ *Przemysł fabryczny...*, nr 3862; *Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa [1912], s. 103.

¹¹ *Przemysł fabryczny...*, nr 3876; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 159; cz. 2, *Spis alfabetyczny miejscowości w guberni kaliskiej*, Warszawa 1912, s. 120–121.

¹² *Przemysł fabryczny...*, nr 1880, 2309; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 148, 150; cz. 2, s. 112–113, 184–185; R. Kopacki, A. Nowak, *Założenia dworsko-folwarczno-parkowe w Prusinowicach*, „Biuletyn Szadkowski” 2004, t. IV, s. 32–33.

¹³ *Przemysł fabryczny...*, nr 2328; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 150; cz. 2, s. 82–83. O majątku w okresie międzywojennym zob. D. Klemantowicz, *Większa własność ziemiska okolic Szadku w okresie międzywojennym*, „Biuletyn Szadkowski” 2007, t. VII, s. 66, 69.

Tabela 5

Gorzelnie powiatu sieradzkiego w 1909 r.

Miejscowość	Właściciel	Zatrudnienie	Wartość produkcji w tys. rb
Małków	Maria Pstrokońska	5	20
Prusinowice	Kazimierz Czarnowski	8	28
Wola Męccka	Zygmunt Siemiątkowski	5	20
Razem		18	68

Źródło: jak do tab. 3.

Przedsiębiorstwo Zygmunta Siemiątkowskiego powstało w 1893 r. i w 1909 r. posiadało takie samo zatrudnienie i obroty jak firma Pstrokońskiej. Oprócz gorzelnii Siemiątkowski miał w Woli Męcckiej tartak. Niestety, w materiałach źródłowych nie ma informacji o wielkości jego produkcji czy zatrudnieniu. Pod względem obszaru dobra Siemiątkowskiego należały do największych w powiecie sieradzkim, ale ich wartość nie wyróżniała się i wynosiła tylko 41 092 rb. Po uzyskaniu pożyczki z Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w wysokości 20 tys. rb – niewielkiej w porównaniu np. z 120 400 rb Kazimierza Czarnowskiego z Prusinowic – możliwości inwestycyjne Siemiątkowskiego były nadal niewielkie¹⁴.

Biorąc pod uwagę samą tylko wartość majątku i wielkość pożyczki zaciągniętej z Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego przed I wojną światową, do grona najzamożniejszych ziemian zaliczyć możemy: wspomnianego wcześniej Kazimierza Czarnowskiego z Prusinowic (wartość majątku 240 tys. rb, pożyczki – 120 tys. rb), Stefana Walewskiego z Podlężyc (wartość majątku 109 tys. rb, pożyczki – 54 tys. rb), Feliksa Murzynowskiego ze Stolca (wartość majątku 106 tys. rb, pożyczki – 53 tys. rb), Stanisława Prądyńskiego z Kościerzyny (wartość majątku 104 tys. rb, pożyczki – 52 tys. rb) oraz Mendeka Glicensteina, właściciela Niechmierowa (wartość majątku 100 tys. rb, pożyczki – 50 tys. rb). Z grona wymienionych ziemian tylko jeden – Czarnowski z Prusinowic – posiadał małej wielkości, ale dobrze prosperujące zakłady przemysłowe¹⁵.

Nieduże rozmiary zatrudnienia i produkcji w danym roku, a czasami po prostu brak bardziej szczegółowych danych powoduje niemożność usytuowania niektórych zakładów w zestawieniach statystycznych. Przykładem tego może być działalność na polu uprzemysłowienia swojego folwarku ze strony Jana Wężyka, właściciela majątku Wilamów o powierzchni 937,44 ha (wartość 60 tys. rb). Według *Słownika geograficznego...* – w 1886 r. folwark liczył

¹⁴ *Przemysł fabryczny...*, nr 2333, 3877; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 150, 159; cz. 2, s. 154–155.

¹⁵ *Przewodnik po guberni...*, cz. 2, *passim*.

1674 morgi ziemi (937,44 ha). W tym lasy zajmowały 733 morgi (410,48 ha), grunty orne i ogrody 701 mórg (392,56 ha), łąki i pastwiska 178 mórg (99,68 ha), nieużytki 62 morgi (34,72 ha). Wśród zabudowań folwarcznych (5 budynków murowanych i 10 drewnianych) znajdowała się gorzelnia z silnikiem parowym o mocy 10 KM. *Przewodnik po guberni kaliskiej* z 1912 r. informuje o funkcjonowaniu w Wilamowie tartaku należącego do Jana Wężyka. Obroty zakładu miały dochodzić do 50 tys. rb rocznie¹⁶.

Dobra Biskupice pod koniec lat 70. XIX w. należały do Siemiątkowskich, zajmowały obszar 650 mórg ziemi (364 ha). Biskupice stanowiły część większego majątku obok dóbr Miedzno, Żerosławice, Grądy, Kowale, Zagórki. Łącznie wartość majątku szacowano na 379 910 rb. Ziemia była zaliczana do urodzajnych, co zapewniało jej właścicielom większe dochody niż gdzie indziej¹⁷. W 1882 r. nowym właścicielem został baron Aleksander Graeve, a po śmierci Aleksandra jego syn Stanisław. Obszar dóbr zmniejszył się do 603 mórg (337,68 ha). W Biskupicach funkcjonowała fabryka wyrobów cementowych. Specjalizowała się w produkcji dachówek i cegieł. Graeve był także współwłaścicielem innego przedsiębiorstwa cementowego – Spółki udziałowej „Żwir” z Sieradza. Firma oferowała wszelkiego rodzaju wyroby cementowe i betonowe. Z lat 1909–1912 brakuje materiałów źródłowych na temat zatrudnienia i rozmiarów produkcji zarówno zakładu w Biskupicach, jak i w Sieradzu¹⁸.

Uprzemysłowienie folwarków, zwłaszcza na małą skalę, było dość częstym zjawiskiem. Stanowiło naturalny sposób zwiększenia dochodów z majątków. Wykorzystując istniejące na miejscu surowce, zakładano gorzelnie, cegielnie, tartaki czy mniejsze zakłady produkcyjne – wiatraki i młyny. Folwark Smardzew przed I wojną światową należał do Kuczborskich. W *Przewodniku po guberni kaliskiej* z 1912 r. zamieszczono informację, że jego właścicielką była Ignacja Kuczborska; *Spisy alfabetyczne obywateli ziemskich Królestwa Polskiego* wymieniają Władysława, Henryka i Kazimierza, prawdopodobnie synów Ignacji. Dobra obejmowały obszar 109 ha (wartość – 24 644 rb), znajdowały się przy głównej drodze prowadzącej z Kalisza do Sieradza i dalej do Łodzi, w pobliżu linii kolejowej. Funkcjonował tam już w XIX w. browar i wiatrak. Wcześniejszymi właścicielami byli Józefa i Ignacy Piątkowscy, a folwark obejmował wówczas 464 morgi (259,84 ha), z czego 214 mórg stanowiły grunty orne, 177 lasy, 17 łąki, 11 ogrody. Pozostałe tereny to obszary zabudowane, stawy, drogi i nieużytki oraz grunty osady młynarskiej i propinacyjnej. Ostatnie z wymienionych zajmowały 24 morgi. Pod koniec XIX w. roczny

¹⁶ *Słownik geograficzny...*, t. XIII, s. 450, pod hasłem *Wilamów*; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 159; cz. 2, s. 152–153; D. Stefańska, *Na tropach klasycyzmu*, „Biuletyn Szadkowski” 2004, t. IV, s. 75.

¹⁷ *Słownik geograficzny...*, t. I, s. 238, pod hasłem *Biskupice*.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: AUŁ], Dobra Biskupice, sygn. 1–4, *passim*; *Przewodnik po guberni...*, cz. 1, s. 147.

dochód brutto z majątku szacowano na co najmniej 2700 rb. Bezpośrednio zajmowano się tu eksploatacją tylko wiatraka, browar zaś był oddany w dzierżawę za 225 rb¹⁹.

Bardzo ważną branżą w przemyśle spożywczym było, oprócz gorzelnictwa, także browarnictwo. Największy browar w regionie znajdował się w Sieradzu i należał do spółki rodzinnej „Danielewicz Piotr i Syn”. Piotr Danielewicz miał folwark Wójtostwo. Browar powstał w 1878 r., zatrudniał przed I wojną światową 35 robotników i produkował piwo o wartości 75 tys. rb. W procesie produkcyjnym wykorzystywano silnik naftowy o mocy 10 KM. Dyrektorem przedsiębiorstwa i jego kierownikiem technicznym był Stanisław Danielewicz. W przypadku browaru Danielewiczów warto zwrócić uwagę na kapitał zakładowy, który wynosił 100 tys. rb. Razem z browarem funkcjonowała słodownia²⁰.

Kapitał ziemiański dominował w przemyśle mineralnym i spożywczym powiatu sieradzkiego przed I wojną światową (1909 r.), miał wysoką pozycję w przemyśle drzewnym, ale o rozwoju przemysłu Sieradzkiego decydowało włókiennictwo, a w jego ramach nie było ani jednej firmy należącej do ziemian. W związku z tym w opisywanym okresie udział ziemian w industrializacji powiatu sieradzkiego był niewielki i skupiał ledwie 15% firm, 3,7% wartości produkcji, 7,4% zatrudnienia i 5,3% mocy silników (tab. 6).

Tabela 6

Udział kapitału ziemiańskiego w przemyśle powiatu sieradzkiego w 1909 r. (%)

Gałęzie przemysłu	Zakłady	Wartość produkcji	Zatrudnienie	Moc silników w KM
Drzewny	40,0	21,9	32,0	25,4
Mineralny	100,0	100,0	100,0	–
Papierniczy i poligraficzny	0,0	0,0	0,0	0,0
Spożywczy	80,0	67,1	63,8	50,0
Włókienniczy	0,0	0,0	0,0	0,0
Cały przemysł	15,0	3,7	7,4	5,3

Źródło: jak do tab. 3.

Wśród wielu czynników związanych z industrializacją bardzo ważna była kwestia wykształcenia i umiejętności właścicieli firm i pracowników. W przypadku ziemian powiatu sieradzkiego, w 1912 r. na 39 mających prawo wybierać

¹⁹ AUŁ, Archiwum K. Walewskiego z Tubądzina (Archiwum rodziny Walewskich), sygn. 199, k. 1–13; *Słownik geograficzny...*, t. X, s. 865, pod hasłem *Smardzew; Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego oraz dóbr przez nich posiadanych ze wskazaniem ostatniej stacji pocztowej*, Warszawa 1905, s. 63; tamże, Warszawa [1912], s. 62; *Przewodnik po guberni...*, cz. 2, s. 128–129.

²⁰ *Przemysł fabryczny...*, nr 2720; *Przewodnik po guberni...*, cz. 2, s. 154–155.

elektorów, którzy z kolei wybierali posłów do Dumy Państwowej – 5,1% miało wykształcenie wyższe, 28,2% średnie, 2,6% rzemieślnicze, 2,6% początkowe (elementarne) i 61,6% domowe. Na przykład Kazimierz Czarnowski, właściciel cegielni i gorzelnii, legitymował się wykształceniem domowym; Stanisław Graeve (dwa zakłady wyrobów cementowych) – domowym; Feliks Radoński (gorzelnia) – domowym; Zygmunt Siemiątkowski (gorzelnia, tartak) – miał 4 klasy szkoły realnej²¹. Ale nie wykształcenie ani nie umiejętności zadecydowały o rozmiarach zaangażowania ziemian w industrializację powiatu sieradzkiego.

Brak odpowiedniego rynku wewnętrznego i zewnętrznego, kapitałów oraz odpowiedniej polityki ze strony władzy carskiej wpływały na niewielką aktywność przemysłową ziemian w powiecie. Zupełnie inaczej wyglądała badana kwestia w sytuacji dysponowania przez właścicieli majątków ziemskich dużymi kapitałami. Na przykład na Wołyniu w wieku XVIII właścicielami manufaktur byli wyłącznie wielcy posiadacze majątków polskiego pochodzenia (wywodzący się z rodów litewskich, ruskich i polskich), a pod koniec lat 70. XIX w. Polacy, głównie ziemianie, posiadali prawie połowę przedsiębiorstw, które skupiały ponad 55% zatrudnienia, ponad 70% wartości produkcji i prawie 80% mocy silników (tab. 7).

Tabela 7

Udział polskich przedsiębiorstw w rozwoju przemysłu na Wołyniu w roku 1879

Przedsiębiorstwa	Zakłady		Wartość produkcji w tys. rb		Zatrudnienie		Moc silników w KM	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Polskie	108	48,4	4 421	70,4	4 155	55,4	121	79,1
Inne	115	51,6	1 863	29,6	3 339	44,6	32	20,9
Razem	223	100,0	6 284	100,0	7 494	100,0	153	100,0

Źródło: *Ukazatel fabryk i zawodow jiewropiejskoj Rossii c Carstwom Polskim i Wielikim Kniażestwom Finlandzkim*, sost. P. A. Orłow, Pietierburg 1881; *Spisok fabryk i zawodow Rossii 1910 g.*, Moskwa 1910.

O rozwoju przemysłu Wołynia decydowały właściwie początkowo dwa spokrewnione ze sobą rody magnackie Sanguszków i Potockich (ks. Roman Sanguszko „Sybirak”, jego córka ks. Maria Klementyna z Sanguszków Potocka i zięć hr. Alfred Potocki), które posiadały 24 przedsiębiorstwa zatrudniające łącznie 1765 osób, przy produkcji wartości 2 819 000 rb (1879 r.). Polacy w tym okresie dominowali tu w przemyśle spożywczym, drzewnym, mineralnym oraz metalowo-maszynowym²².

²¹ APL, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 2391, k. 19.

²² O aktywności polskich ziemian w przemyśle na Wołyniu zob. D. Klemantowicz, W. Ziomek, *Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914*, „Ucrainica Polonica” 2004, t. I,

Po czterdziestu latach, pomimo wyraźnej tendencji spadkowej, kapitał polski nadal posiadał na Wołyniu prawie 38% firm, 47% wartości produkcji, 49% pracowników i 40% mocy silników (tab. 8).

Tabela 8

Udział polskich przedsiębiorstw w rozwoju przemysłu na Wołyniu w roku 1909

Przedsiębiorstwa	Zakłady		Wartość produkcji w tys. rb		Zatrudnienie		Moc silników w KM	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Polskie	82	37,4	10 927	46,8	7 937	48,9	5 115	40,1
Inne	137	62,6	12 409	53,2	8 287	51,1	7 651	59,9
Razem	219	100,0	23 336	100,0	16 224	100,0	12 766	100,0

Źródło: jak do tab. 1.

Największe majątki ziemskie na Wołyniu przed I wojną światową posiadali: ks. Roman Sanguszko, syn Władysława a brat ks. Romana Sanguszko „Sybira-ka”; hr. Józef Potocki, syn Alfreda; Michał Małyński, syn Józefa; hr. Wiktor Broel-Plater, syn Ignacego; ks. Ferdynand Radziwiłł, syn Bogusława. Dobra Sanguszki – Sławuta i Zasław – obejmowały 71 247,2 ha. Potocki dysponował Antoninami, Piszczowem, Smołydrewem, Storożowem, Jaruniem, Szytnią i Filipowiczami Koreckimi (łącznie 68 734,3 ha). Małyński miał Bereźno (36 197,8 ha) oraz Zabarę Korecką (1208,3 ha), Broel-Plater – Dąbrowicę (32 293,1 ha) oraz Pulmę, Olszanek, Grabów, Zalesie (1339,4 ha), a Radziwiłł – Czumań (26 636 ha) i Ołykę (12 616,6 ha). Dysponowanie dużymi posiadłościami ziemskimi nie gwarantowało olbrzymich dochodów. Znaczny obszar dóbr stanowiły lasy, np. u Broel-Platera w Dąbrowicy – 88,2%, u Młyńskiego w Bereźnie – 78,8%. W mniejszych majątkach lasy zajmowały już mniejsze obszary, np. u wymienionego Michała Małyńskiego w Zabarze Koreckiej zajmowały 54,2% powierzchni dóbr²³.

Jeszcze w 1. połowie XIX w. możemy zaobserwować znaczną aktywność ziemian w przemyśle powiatu sieradzkiego (gorzelnie, cegielnie, tartaki). Ale upadek powstania listopadowego, a następnie styczniowego i wynikające z tego represje popowstaniowe podważyły potencjał ekonomiczny właścicieli majątków ziemskich. Ważnym czynnikiem stymulującym rozwój przemysłu w 2. po-

s. 51–66; D. Klemantowicz, W. Ziomek, *Przemysł cukrowniczy na Wołyniu w latach 1864–1914*, [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. II, Wyd. UŁ, Łódź 2004, s. 140–151; D. Klemantowicz, *Książę Roman Sanguszko (1800–1881) – polski przemysłowiec na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Z tradycji historii kultury i oświaty*, red. M. Pindera, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2007, s. 209–225.

²³ T. Epsztein, *Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku*, Warszawa 2008, *passim*.

łowie XIX w. było uwłaszczenie chłopów i bardzo duże zaangażowanie ze strony bogatszych mieszczan, zwłaszcza niemieckiego i żydowskiego pochodzenia. Wprowadzenie tzw. złotych cel w 1877 r. przyczyniło się do dynamicznego rozwoju regionów i ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim. W powiecie sieradzkim rozwój ten przede wszystkim objął Zduńską Wolę. Słabe gleby powodowały, że bez większych inwestycji nie można było uzyskać zadowalających zysków z pracy na roli. W większych majątkach ziemskich dominowała gospodarka intensywna. Zajmowano się produkcją zboża, hodowlą bydła, rasowych owiec i koni. Ale z rolnictwa płynęły zawsze mniejsze zyski niż z działalności przemysłowej. Mała aktywność ziemian w industrializacji powiatu sieradzkiego przed I wojną światową wynikała przede wszystkim ze specyfiki regionu (słaby rynek wewnętrzny), braku kapitałów, odpowiedniego wykształcenia i fachowców oraz mentalności, dużej konkurencji ze strony mieszczan z samego powiatu sieradzkiego i całego regionu łódzkiego.

Dariusz Klemantowicz

Activity of landowners in the industry of the Sieradz district before the First World War

Summary

In the first half of the 19th century we can observe considerable activity of landowners in the industry of the Sieradz district (distilleries, brickyards, lumber milles). Fall of the November Revolt coming into existence and then January Revolt and repressions resulting from them undermined the economic potential of owners of properties. The important factor in the second half of the 19th century stimulating evolution of industry was rural reform and very big employing burgesses mainly of German and Jewish origin. The low activity of landowners in the industrialization of the Sieradz district before the First World War resulted above all from the specificity of the region (internal weak market), of lack of capital, of real politics from part of tsar's authority, the proper education, the professionals and mentality and the great competition on the part of burgesses of wealth from administrative Sieradz district and from whole Łódź region. When landowners owned big properties, capitals had wanted for investment in industry too. For example in the 18th century in Wołyń owners of workshops were great holders of properties of Polish origins exclusively.